
SLAVICA NON LEGUNTUR ALBO O PEWNYM JUGOSŁOWIAŃSKIM PROJEKCIE FEMINISTYCZNYM OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO¹

Problem wielu małych literatur czy, szerzej rzecz ujmując, kultur europejskich, zwłaszcza tych, które znajdują się na obrzeżach Starego Kontynentu, polega często na tym, że funkcjonują one w swoistej niszy językowo-kulturowej i są w związku z tym mało dostępne z zewnątrz. Na szersze forum mogą się dostać jedynie za pośrednictwem tłumaczeń na większe, tak zwane światowe języki. Przekłady oczywiście nie gwarantują automatycznie akceptacji, ale niewątpliwie dają szansę, by zaistnieć i przynajmniej być (u)słyszczanym.

Od przełomu XX i XXI wieku, w okresie coraz bardziej przybierającej na sile i formach globalizacji, w krajach Europy Południowo-Wschodniej (jak się teraz często nazywa region Bałkanów) zaznacza się tendencja, by poprzez medium języka angielskiego upowszechniać własne problemy, zarówno historyczne, polityczne, społeczne, kulturowe, jak i teoretyczno- lub historycznoliterackie. To zjawisko jest szczególnie widoczne od końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku, zwłaszcza w świecie akademickim. Jednocześnie obserwujemy nasilający się ostatnio trend deuniwersalizacji teorii, rodzi się zjawisko świadomej (g)lokalizacji wiedzy, w której komponent lokalny jest dowartościowywany względem globalnego. Ma to przede wszystkim służyć swoistej dekolonizacji zachodnich narracji w krajach Półwyspu Bałkańskiego oraz uwolnieniu od imperatywu stosowania głównie anglo-amerykańskiego paradygmatu w badaniach. Imperatyw ten odczuwany jest

¹ Tekst ten powstał w ramach projektu COST Action IS 0901 *Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture*.

jako coraz bardziej uciążliwy, zawężający lub inaczej formatujący pole widzenia. Tak jest przynajmniej w południowosłowiańskich badaniach genderowych, (post)kolonialnych oraz w krytyce feministycznej, tym bardziej, że kręgi akademickie na Bałkanach nadmiernie mu się wcześniej oddawały (Slapšak, Blagojević, Kolozova 2006: 7–14). Sytuacji nie zmienia zasadniczo fakt, który można interpretować w kategoriach układów kolonialnych, a mianowicie to, że cały ten proces de-kolonizacji w dziedzinie teorii odbywa się za pomocą języka „kolonizatora”, idiomu o największym zasięgu „intelektualnego rażenia”, *lingua franca* współczesnego świata, czyli właśnie w języku angielskim (Slapšak *et al.* 2006: 7–9). Zwróciła na to bardzo wyraźnie uwagę Serbka, Svetlana Slapšak, profesorka w Institutum Studiorum Humanitatis w Lublanie, przypominając przykrą, lecz szeroko praktykowaną zasadę, którą zawarła w zwięzłej formule *Slavica non leguntur* – języki słowiańskie nie są (w świecie) czytane (Slapšak *et al.* 2006: 8). Zatem medium języka angielskiego daje współcześnie cenną szansę (jeśli nie jedyną poważną) na to, by na szerszym forum zaprezentować dane piśmiennictwo czy wypromować literaturę/kulturę/teorię własnego regionu i w ten sposób zapoznać świat akademicki ze specyficznymi problemami niezwykle zróżnicowanego kulturowo regionu Europy Południowo-Wschodniej².

Przekład i feminizm w Królestwie Jugosławii

Przekład jest zatem niezwykle ważnym instrumentem, by nie powiedzieć metodą operacyjną środowisk akademickich związanych z badaniami genderowymi oraz rozwojem feminizmu w nowo powstałych w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku państwach (Serbii, Chorwacji, Słowenii, Bośni i Hercegowinie, Czarnogórze czy Macedonii) po krwa-

² Przykładem takiego „głosu z Bałkanów” mogą być książki w języku angielskim, których autorami są Bułgarka Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, New York 1997; Serbka Vesna Bjelogrić-Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of Imagination*, New Heaven 1998; Słoweniec Božidar Jezernik, *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London 2004; Serbka Biljana Dojčinović-Nešić, *GendeRings. Gendered Readings in Serbian Women's Writing*, Beograd 2006. Warto wymienić też pozycję zbiorową pod redakcją D. Bjelicia i O. Savicia, *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge 2002 czy wspomnianą już książkę pod redakcją S. Slapšak, J. Blagojević, K. Kolozovej *Gender and Identity. Theories from and/or on Southeastern Europe*, Belgrade 2006. Pisałam o tym zjawisku szerzej w: M. Koch, „My” i „Oni”, „Swoj” i „Obcy”. *Balkany XX wieku z perspektywy kolonialnej i postkolonialnej*, – „Porównania”, Poznań 6/2009, s. 75–93.

wym rozpadzie socjalistycznej Jugosławii. Intuicyjną (bo wówczas niezwerbalizowaną) świadomość wspomnianej zasady *Slavica non leguntur*, czyli tego, że własne problemy kulturowe należy prezentować i przybliżyć międzynarodowemu gremium poprzez medium „dużych” języków, miały w tej części Europy uczestniczki ruchów kobiecych, czy szerzej feministycznych, w okresie międzywojennym (1918–1941³). Chciałabym pokazać, jak radziły sobie wówczas z tym problemem Serbki, Chorwatki, Słowenki, i sięgnąć po dość spektakularny przykład pewnego projektu feministycznego związanego właśnie z przekładem.

Po I wojnie światowej wykrystalizowała się w Europie nowa sytuacja geopolityczna. Na ówczesnej mapie pojawiło się wówczas wiele nowych państw. Jednym z nich było utworzone 1 grudnia 1918 roku na Półwyspie Bałkańskim wspólne wielonarodowe państwo pod nazwą Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców, przemianowane w styczniu 1929 roku na Królestwo Jugosławii. W tym państwie rozwinął się wówczas szeroki i wielostronny ruch emancypacyjny kobiet, będący odbiciem szerszej europejskiej tendencji tamtego okresu. Powstawały wówczas liczne organizacje zrzeszające kobiety. W 1919 roku, z inicjatywy istniejącej od 1906 roku organizacji Srpski narodni ženski savez (Serbski Narodowy Związek Kobiet), na wspólnym Kongresie Kobiet utworzono w Królestwie SChS Narodni ženski savez Srba, Hrvata i Slovenaca (Narodowy Związek Kobiet Serbii, Chorwacji i Słowenii), dziesięć lat później, w 1929 roku, przemianowany na Jugoslovenski ženski savez (Jugosłowiański Związek Kobiet). Organizacja ta zrzeszała przedstawicielki wszystkich kobiecych środowisk Królestwa SChS/Jugosławii, choć nie wszystkie ugrupowania wchodzące w skład JZK miały charakter feministyczny. Od początku swojego istnienia Związek utrzymywał kontakty z International Council of Women (ICW⁴), a jego jugosłowiańskie przedstawicielki uczestniczyły w międzynarodowych kongresach i zjazdach kobiet (na przykład w Londynie, w Oslo, w Rzymie, w Kopenhadze).

W okresie międzywojennym w Królestwie SChS/Jugosławii powstało też kilka organizacji o typowo feministycznym profilu. W 1919 roku roz-

³ Druga wojna światowa dla Królestwa Jugosławii się rozpoczęła bombardowaniem Belgradu 6 kwietnia 1941 roku.

⁴ International Council of Women (ICW) założony został podczas Kongresu Kobiet 25 marca 1888 roku w USA przez Susan Brownell-Anthony w Waszyngtonie; w Kongresie uczestniczyło czterdzieści dziewięć delegatek z dziewięciu krajów. Po I wojnie światowej ICW współpracował z Ligą Narodów. Por. *Kronika kobiet*, opracowanie całości – zespół pod kierunkiem M.B. Michalika, Warszawa 1993, s. 368.

poczęła działalność organizacja kobieca Društvo za prosvetivanje žene i zaštitu njenih prava (Towarzystwo Edukacji Kobiety i Ochrony jej Praw), które wydawało w latach 1920–1939 feministyczny miesięcznik „Ženski pokret” (Ruch kobiet). Członkiniami tego Towarzystwa było wiele intelektualistek Królestwa SchS – pisarka Isidora Sekulić, filozofka i pierwsza kobieta docent na Uniwersytecie Belgradzkim Ksenija Atanasijević, teoretyczki literatury Katarina Bogdanović i Paulina Lebl-Albala, poetka i doktor nauk filologicznych Anica Savić-Rebac i inne. W 1922 roku powstało także Udruženje studentkinja Beogradskog Univerziteta (Stowarzyszenie Studentek Uniwersytetu Belgradzkiego), deklarujące wprowadzić polityczną neutralność, ale mające na celu wspieranie procesu emancypacji kobiet i „budzenie świadomości ich roli w społeczeństwie” (Božinović 1996: 119) oraz obronę interesów własnej płci. W 1923 roku na kongresie Międzynarodowego Związku Praw Wyborczych Kobiet w Rzymie powstała Mała ženska antanta (Mała Ententa Kobiet⁵), w której skład weszły feministyczne organizacje Czechosłowacji, Polski, Rumunii, Królestwa SchS/Jugosławii, Bułgarii i Grecji (Božinović 1996: 119). Celem tej organizacji była współpraca, wymiana doświadczeń oraz wspólna działalność kobiet na rzecz pokoju; w 1928 roku powstał także jugosłowiański oddział międzynarodowej organizacji kobiecej The Women’s League for Peace and Freedom, działającej od 1915 roku. W Królestwie SchS w 1926 roku powstała też wspólna organizacja pod nazwą Alijansa ženskih pokreta (Zrzeszenie Ruchów Kobiet), która weszła w skład The International Woman Suffrage Association.

Pod koniec 1927 roku powstała organizacja najbardziej nas tu interesująca ze względu na bezpośredni udział w wielojęzycznym projekcie feministycznym, który chcę przybliżyć. Było to Udruženje univerzitetski obrazovanih žena (Międzynarodowa Federacja Kobiet z Wyższym Wykształceniem), które istniało jako jugosłowiański oddział Międzynarodowej Federacji Kobiet z Wyższym Wykształceniem (International Federation of University Women – IFUW, powstałej 11 listopada 1919 roku na zjeździe w Londynie). Zadaniem Stowarzyszenia była obrona zawodowych praw wykształconych kobiet, między innymi walka o prawo do awansów. Posiadało ono w Królestwie swoje narodowe, ściśle ze sobą współpracujące oddziały w Belgradzie, Zagrzebiu, Lublanie, Nowym Sadzie, Skopju, Użicach, Šapcu i Kragujewcu (Božinović 1996: 120).

⁵ Mała Ententa Kobiet powstała z inicjatywy polskiej lekarki, Justyny Budzińskiej-Tylickiej (1867–1936), która od 1927 roku była jej przewodniczącą. W 1929 roku zjazd odbył się w Warszawie.

Bibliografia książek autorstwa kobiet w Jugosławii (1936) **– wielojęzyczny projekt feministyczny**

Z inicjatywy jugosłowiańskiej Federacji Kobiet z Wyższym Wykształceniem powstał na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku ciekawy projekt feministyczny, przygotowujący solidne podstawy do dalszych badań nad literaturą i pracą przekładową autorstwa Serbek, Chorwatek i Słoweńek. W 1936 roku została wydana unikatowa, do dziś nie w pełni doceniona książka zatytułowana *Bibliografija knjiga ženskih pisaca u Jugoslaviji* („Bibliografia książek autorstwa kobiet w Jugosławii”). I może nie byłoby w tej inicjatywie nic nadzwyczajnego, gdyby nie fakt, że została ona opublikowana w czterech językach – po serbsku, chorwacku, słoweńsku oraz francusku. W zamyśle autorek przedsięwzięcie miało dwa zasadnicze cele. Pierwszy był wewnętrzny, a zarazem feministyczny: chodziło mianowicie o zaprezentowanie jugosłowiańskim odbiorcom dorobku intelektualnego kobiet trzech największych narodów wieloetnicznej Jugosławii, o sporządzenie swoistej usystematyzowanej inwentaryzacji ich dokonań, w końcu o uświadomienie rozmiarów ich dotychczasowej, wcale niemałej, działalności we własnych środowiskach. Drugim zaś celem było umiędzynarodowienie projektu poprzez tłumaczenie całości na „duży” język, *lingua franca* międzywojennej Europy, czyli francuski. W rezultacie w ramach wspólnego kompendium powstały trzy dwujęzyczne segmenty bibliografii: serbsko-francuski, słoweńsko-francuski i chorwacko-francuski.

Publikacja stanowiła kompletną, jak na miarę ówczesnych możliwości, bibliograficzną inwentaryzację osiągnięć pisarskich kobiet w Królestwie Jugosławii. Zebrano w niej informacje, poczynwszy od pierwszych drukowanych utworów kobiet (od 1661 roku swoją działalność zaznaczyły Chorwatki, od 1814 Serbki i od 1863 Słoweńki) aż do końca 1935 roku. Całe przedsięwzięcie było efektem olbrzymiej pracy zbiorowej trzech sekcji Stowarzyszenia z Belgradu, Zagrzebia i Lublany. Dwujęzyczny był też tytuł książki – oprócz serbskiego/chorwackiego na okładce widnieje tytuł francuski – *Bibliographie des livres des femmes auteurs en Yougoslavie, rédigée et éditée par L'Association des femmes diplômées des Universités en Yougoslavie*.

Książkę otwiera wspólna przedmowa (*Илпедзбoп/Préface*), także dwujęzyczna (napisana po serbsku cyrylicą oraz w wersji francuskiej). Sygnowała ją feministyczna organizacja, wspomniana już Federacja Kobiet z Wyższym Wykształceniem w Jugosławii z siedzibą w Belgradzie.

Z przedmowy dowiadujemy się, że celem publikacji jest zapoznanie jugosłowiańskiego i, poprzez przekład, także międzynarodowego środowiska z intelektualnym dorobkiem kobiet i ich dotychczasowym udziałem w szerzeniu kultury i nauki w swoich narodach. Znajduje się tam też informacja, że książka mogła się ukazać dzięki finansowemu wsparciu Jugosłowiańskiego Związku Kobiet (Jugoslovenski ženski savez), co dodatkowo potwierdza wartość przedsięwzięcia dla środowisk kobiecych Jugosławii przede wszystkim jako projektu feministycznego o doniosłym znaczeniu.

Kolejnym ważnym tekstem *Bibliografii* jest niezbyt obszerny wstęp (*Uvod/Introduction*), który napisała w swoim języku ojczystym główna redaktorka książki, Chorwatka dr Elza Kučera, członkini zagrzebskiego oddziału Federacji, najstarsza i najbardziej wówczas doświadczona bibliotekarka w kraju z tytułem naukowym doktora. Jej zawodowe kompetencje oraz tytuł naukowy miały być gwarantem rzetelności, profesjonalizmu i naukowości przedsięwzięcia. Zapewnia ona, że w książce zebrano i opracowano wszystkie dostępne druki zwarte autorstwa kobiet w Królestwie Jugosławii, bazując przede wszystkim na zasobach Bibliotek Narodowych w Belgradzie, Zagrzebiu i Lublanie. Mimo iż Kučera zastrzegła w imieniu redakcji, że w bibliografii świadomie zostały pominięte artykuły rozproszone w czasopismach i że tego typu opracowanie być może ukaże się w okresie późniejszym, anonsowana bibliografia w królewskiej Jugosławii jednak się nie ukazała.

Elza Kučera przedstawiła także zamysł projektu i zasadę gromadzenia materiału. Celem autorek było sporządzenie rejestru książek w trzech segmentach: po pierwsze, skatalogowanie oryginalnej twórczości kobiet (literackiej, naukowej oraz popularnonaukowej); po drugie, zinventaryzowanie dotychczasowej działalności przekładowej kobiet i zaprezentowanie ich niemałych osiągnięć w dziedzinie tłumaczeń nie tylko literatury pięknej, ale i książek naukowych oraz poradników popularnonaukowych; a po trzecie, zebranie i opublikowanie informacji na temat pracy redaktorek czasopism (głównie kobiecych lub feministycznych). Autorki *Bibliografii*, jak wynika ze wstępu, miały świadomość pionierskiego znaczenia sporządzanego kompendium, które nie tylko podkreślało wkład kobiet w rozwój kultury swojego kraju, ale także miało się stać dowodem na rozwój feminizmu w przedwojennej Jugosławii. Patrząc z dzisiejszej perspektywy, projekt ten niewątpliwie położył solidne, „inventaryzacyjne” podwaliny pod badania twórczości kobiet w tym regionie, dostarczył bazy danych do późniejszych analiz szczegółowych. Miał też zaświadczyć o twórczych zdolnościach i wielkim potencjale intelektualnym Serbek, Chorwatek

i Słowenek, wskazać na szerokie spektrum ich intelektualnych zainteresowań oraz na ich wzajemną współpracę.

Cała publikacja liczy 312 stron i składa się z trzech części. Podzielona jest, o czym już wspomniałam, na sekcje narodowe, a ich wzajemną odrębność podkreśla niezależna dla każdej części paginacja: serbska liczy 133 strony, słoweńska 62 strony i chorwacka 81 stron. Na końcu znajduje się wspólny dla wszystkich literatur indeks nazwisk (*Zajednički indeks/Index général*).

Pierwszą część kompendium stanowi sporządzona po serbsku (cyrylicą) w porządku alfabetycznym bibliografia książek autorek, które publikowały w Wojwodinie, Serbii, Serbii Południowej i Czarnogórze (*Библиографија књига женских писаца и штаманих у Војводини, Србији, Јужној Србији и Црној Гори*). Materiał do tej części zgromadziły i zaprezentowały Serbki, członkinie belgradzkiego oddziału Federacji Kobiet z Wyższym Wykształceniem: pracę nadzorowała bibliotekarka belgradzkiej Biblioteki Narodowej Nadežda Petrović przy współudziale Pauliny Lebl-Albali, Milicy Vojnović i Ljubicy Marković. Ta część prezentuje aż 578 oryginalnych prac serbskich autorek, 321 przekładów (najliczniejsze są z języka rosyjskiego, francuskiego, niemieckiego oraz angielskiego, choć zdarzają się pojedyncze pozycje tłumaczone z norweskiego, czeskiego, bułgarskiego, włoskiego i łacińskiego) oraz 63 pozycje, jeśli chodzi o wydawane tytuły czasopism i prace redakcyjne. Drugą część stanowi napisana w języku słoweńskim bibliografia utworów słoweńskich autorek (*Bibliografija del slovenskih pisateljic*), do którego materiały zebrała Słowenka – Zlata Pirnat. Tu najpierw są prezentowane prace redakcyjne w czasopismach (53 pozycje bibliograficzne), w drugiej kolejności odnotowane zostały utwory oryginalne napisane przez Słowenki (244 pozycje bibliograficzne), a na końcu zaprezentowano ich pracę przekładową (92 pozycje, najliczniejsze są przekłady z języka niemieckiego, francuskiego, języków skandynawskich, a także po kilka przekładów z angielskiego, czeskiego, chorwackiego, rosyjskiego, włoskiego, a nawet polskiego: są to głównie teksty Marii Teresy Ledóchowskiej dotyczące tematyki religijnej i pracy misjonarskiej). Trzecia część to napisana po chorwacku bibliografia książek autorstwa kobiet z Chorwacji, Slawonii, Dalmacji, Bośni i Hercegowiny (*Bibliografija knjiga ženskih pisaca u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini*). Zebrały ją i opracowały do druku Chorwatki – Branka Dizdarević, Jelka Mišić-Jambrišak. Prac oryginalnych zgromadzono 434, po czym mamy listę 149 przekładów (tu dominują tłumaczenia z języka niemieckiego, następnie angielskiego, francuskiego, rosyjskiego, z języka polskiego

aż dziesięć przekładów; są także tłumaczenia z węgierskiego, greckiego, czeskiego, krajów skandynawskich i pojedyncze przekłady z włoskiego, hiszpańskiego). Na końcu umieszczono listę 30 pozycji bibliograficznych, wymieniając czasopisma i ich redaktorki. Nad całością, o czym już była mowa wyżej, czuwała główna redaktorka i kierowniczką projektu, Chorwatka dr Elza Kučera.

Należy podkreślić, że do każdej z trzech części napisane zostało osobne wprowadzenie w języku narodowym (*Yvod/Predgovor/Uvod*), każde ukazało się też w wersji francuskiej (*Introduction/Avant-propos/Preface*). W każdej części tytuły książek autorstwa kobiet są tłumaczone na język francuski, co w zamierzeniu miało obcokrajowcom ułatwić czy w ogóle umożliwić orientację. Każda część (serbska, słoweńska i chorwacka) ma podobną trójdzielną strukturę – jeden człon zawsze prezentuje w porządku alfabetycznym oryginalne utwory pisarek, drugi daje listę alfabetyczną utworów tłumaczonych przez kobiety, trzeci natomiast jest chronologicznym spisem czasopism kobiecych i feministycznych przez nie redagowanych. Bardzo dużym ułatwieniem w posługiwaniu się bibliografią jest też chronologiczny indeks nazwisk, który znacznie usprawnia poszukiwania bibliograficzne według daty danej publikacji. Na końcu każdej części narodowej znajduje się – co jest niezwykle cenne i świadczy o głęboko przemyślanej strukturze całości – indeks rzeczowy ułożony według różnorodnych dziedzin: poezja, proza, dramat, literatura religijna, filozofia i psychologia, pedagogika i szkolnictwo, prawo – socjologia – polityka, filologia i literatura, historia kultury, etnografia i folklor, nauki przyrodnicze, medycyna i higiena, muzyka, feminizm, gospodarstwo domowe. Indeks utworów przetłumaczonych został również zaprezentowany według porządku rzeczowego: literatura piękna, antologie, nauka, przy czym w każdym dziale zamieszczono informację, z jakich języków autorki tłumaczyły.

Język francuski jako próba zbliżenia się do centrum / wyjścia poza margines

Chciałabym jeszcze zwrócić uwagę na istotną w międzywojennej Królewskiej Jugosławii rolę języka francuskiego, którym się autorki i redaktorki *Bibliografii* posłużyły. Wydaje się, że użycie tego idiomu w celu umiędzynarodowienia projektu nie było przypadkowe. Był to bowiem język nie tylko o dużym zasięgu międzynarodowym, używany oficjalnie w dyplomacji

do II wojny światowej, choć ten fakt mógł odegrać niebagatelną rolę. Jest jednak jeszcze inny istotny czynnik. Na początku XX wieku zwłaszcza dla Serbów Francja miała szczególne znaczenie historycznie. Sojusze i współpraca polityczno-wojskowa nawiązana między Królestwem Serbii a Francją kilka lat przed I wojną światową, a później pomoc trwająca w czasie wojny oraz bilateralne traktaty powojenne, zwłaszcza z 1927 roku (Jelavich 2005: 155), umacniały tradycyjne więzy politycznej współpracy między obu narodami nie tylko w dziedzinie polityki, ale też kultury. Notabene dowodem tej przyjaźni jugosłowiańsko-francuskiej jest stojący do dziś w Belgradzie na terenie parku i twierdzy Kalemegdan Pomnik Wdzięczności Francji (*Spomenik zahvalnosti Francuskoj*) dłuta słynnego chorwackiego rzeźbiarza Ivana Meštrovia. Monument został odsłonięty podczas oficjalnych uroczystości w dniu 11 listopada 1930 roku, w dwunastą rocznicę podpisania kapitulacji Niemiec, które oznaczało koniec I wojny światowej. Pomnik został wzniesiony z inicjatywy serbskiego Towarzystwa Przyjaciół Francji oraz Towarzystwa Dawnych Uczniów Szkół Francuskich w geście wdzięczności wobec Francji, która po klęsce 1915 roku udzieliła podczas I wojny światowej schronienia oraz pomocy edukacyjnej uchodźcom z terenów Królestwa Serbii (wielu przyszłych pisarzy serbskich debiutujących w okresie międzywojennym kończyło szkoły średnie, a nawet studia w Paryżu w latach 1916–1920).

Język francuski nie tylko zresztą w przypadku *Bibliografii* sprzyjał promocji osiągnąć kobiet. W 1923 roku, niespełna dwanaście miesięcy po wersji serbskiej z roku 1922, ukazał się w języku francuskim pierwszy doktorat z filozofii na Uniwersytecie Belgradzkim, autorstwa Kseniji Atanasijewić: *La Doctrine Métaphysique et Géométrie de Bruno Exposéévv-dans Son Ouvrage „De Triplici Minimo”* (Atanassiëvitch 1923). Notabene autorka doktoratu też była aktywną członkinią Federacji Kobiet z Wyższym Wykształceniem, feministką, autorką wielu tekstów publikowanych w piśmie „Ženski pokret” (Vuletić 2005). Dzięki tej rozprawie Ksenija Atanasijewić nie tylko została pierwszą kobietą docentem, a później pierwszą w historii Uniwersytetu Belgradzkiego kobietą profesorem⁶, ale też właśnie dzięki przekładowi na język francuski zyskała – wprawdzie kilkadziesiąt lat później – sławę naukową w Ameryce w latach sześćdziesiątych.

⁶ Profesorem była jednak krótko, bo w wyniku intryg swoich kolegów profesorów (nieuzasadnionych i nieudokumentowanych ostatecznie oskarżeń o plagiat) została w 1936 roku zwolniona z Uniwersytetu Belgradzkiego, mimo protestu i memorandum podpisanego przez wiele autorytetów i wielu intelektualistów. Pisz o tym szczegółowo Ljiljana Vuletić (Vuletić 2005: 93–152).

Jej książką zainteresowała się amerykańska filozofka Antoinette Mann Paterson i sama, badając spuściznę Giordana Bruna, cytowała serbską filozofkę według francuskiego wydania, wysoko oceniając jej pracę (Vuletić 2005: 43). Książka ta na prośbę Mann Paterson została nawet z francuskiego przełożona na język angielski i wydana w 1972 roku, jeszcze za życia Atanasijević (która zmarła w 1981 roku) pod tytułem *The Methaphysical and Geometrical Doctrine of Bruno*. W ten sposób dzięki francuskiej wersji rozprawy myśl filozoficzna Kseniji Atanasijević po latach znalazła się w szerszym obiegu. Widać i na tym przykładzie, jak ważną rolę w wyjściu poza margines własnego „małego” języka odgrywał w okresie międzywojennym język francuski.

Wydaje się zatem, że także wybór przez środowiska feministyczne międzywojennej Jugosławii języka francuskiego jako medium uprzystępnienia w *Bibliografii* informacji na temat dotychczasowej pracy intelektualnej Serbek, Słoweńek i Chorwatek był strategią przemyślaną i nieprzypadkową.

Znaczenie *Bibliografii*

Jak zatem wynika z powyższej prezentacji, jugosłowiańskie feministki, członkinie wielu ugrupowań kobiecych, a w szczególności intelektualistki z Federacji Kobiet z Wyższym Wykształceniem, starały się w okresie międzywojennym aktywnie włączyć w feministyczne i emancypacyjne ruchy o zasięgu międzynarodowym. Jako mieszkanki nowo utworzonego państwa usytuowanego na obrzeżach Europy – a Bałkany były zwyczajowo traktowane jako kłopotliwe, choć strategicznie ważne peryferie Starego Kontynentu (Koch 2009: 75–93) – zdawały sobie dobrze sprawę z problemu własnej podwójnej marginalizacji – zarówno we własnym środowisku narodowym czy państwowym, jak i na arenie międzynarodowej. Po pierwsze, jako kobiety pochodzące z obszarów o silnie zakorzenionej tradycji patriarchalnej, obciążonej spuścizną obszarów kolonizowanych (tereny Serbii, Bośni i Hercegowiny znajdowały się przez kilka wieków w obrębie Imperium Osmańskiego, a tereny Wojwodiny oraz większość obszarów Chorwacji i Słowenii wchodziły w skład Monarchii Habsburskiej) były w swoich środowiskach marginalizowane ze względu na płeć. Po drugie, ze względu na przynależność do tak zwanych „małych kultur”, „małych języków” z trudem mogły zaistnieć na arenie międzynarodowej nawet w środowiskach organizacji kobiecych, w przeciwieństwie na przykład do Angielek, Amerykanek, Niemek, Francuzek i Rosjanek. Aby zaradzić obu tym mechanizmom

wykluczenia czy marginalizacji, podejmowały rozmaite próby przebicia się z peryferii do centrum. Widzimy, że remedium na proces marginalizacji w patriarchalnych strukturach własnych środowisk, w sytuacji polityczno-narodowego „klejenia” jednego państwa Słowian południowych (Królestwa Jugosławii) i formowania go w wieloetniczną całość, była solidarna, ponadnarodowa współpraca serbskich, chorwackich i słoweńskich środowisk kobiecych. Współpracowały ze sobą w sferze instytucjonalnej w ramach Federacji Kobiet z Wyższym Wykształceniem, łącząc sprawy narodowo-etniczne z ponadnarodowymi, tworząc układ inter-słowiański. Jednocześnie we wspólnym działaniu mobilizowały się, by wyjść poza getta narodowe, integrując się na arenie międzynarodowej z powstającymi po I wojnie światowej nowymi organizacjami kobiecymi i feministycznymi, walcząc o swoją pozycję przez udostępnienie informacji o sobie, a za pośrednictwem przekładu na język francuski dokonały swoistego transferu kulturowego własnych osiągnięć. *Bibliografia* jest tego wymiernym, namacalnym dowodem. Autorkom udało się bowiem w zręczny i koncepcyjnie przekonujący sposób połączyć trzy elementy ulokowane na linii: narodowe – feministyczne – międzynarodowe. Nie wyrzekając się własnych języków narodowych (serbskiego, słoweńskiego i chorwackiego), stworzyły wspólną, jugosłowiańską płaszczyznę intelektualnego działania kobiet w ramach Federacji Kobiet z Wyższym Wykształceniem. Wspólnym wysiłkiem podsumowały ważny etap działalności literackiej, naukowej, przekładowej i edytorskiej kobiet od początku ich działalności aż do końca 1935 roku, podkreślając istotny udział autorek w rozwoju kultury i nauki swoich trzech narodów. A jednocześnie poprzez język francuski, zdając sobie intuicyjnie sprawę ze wspomnianej wcześniej zasady *Slavica non leguntur*, próbowały przełamać tę regułę i zaistnieć w szerszym kontekście europejskim. Przez tłumaczenie *Bibliografii* na „duży” język europejski o uznanym statusie we własnym kraju i o szerokim zasięgu międzynarodowym członkinie Federacji Kobiet z Wyższym Wykształceniem podjęły próbę wyjścia poza granice narodowe, regionalne/lokalne, aby zbliżyć się do centrum feminizmu europejskiego.

Można na końcu postawić pytanie, czy udało im się osiągnąć wyznaczone cele. Odpowiedzi mogą być jedynie umiarkowanie optymistyczne. Niewątpliwie *Bibliografija knjiga ženskih pisaca u Jugoslaviji* jest niezwykle ważną pozycją dla wszystkich badaczek i badaczy literatur południowo-słowiańskich, którzy zajmowali się studiami genderowymi czy działalnością kobiet zarówno w okresie międzywojennym (Aleksijević 1994/1995: 164–181), jak i w czasach najnowszych w Serbii (Dojčinović-Nešić 2006; Garonja-Radovanac 2010), a także za granicą (Hawkesworth 2000, Koch

2007). *Bibliografia* została też wyeksponowana w 2007 roku w międzynarodowym interdyscyplinarnym projekcie uwieńczonym publikacją *Women & Gender in Central and Eastern Europe, Russia, and Eurasia. A Comprehensive Bibliography. Volume I. Southeastern and East Central Europe*, która została wydana z inicjatywy Association for Women in Slavic Studies – AWSS (Livezeanu, Pachuta Farris 2007). Egzemplarze *Bibliografii* znajdują się w prestiżowych bibliotekach świata, jak Library of Congress w Waszyngtonie, Bibliothèque Nationale de France w Paryżu i The British Library w Londynie. Niewątpliwie jako postulat badawczy można sformułować potrzebę przebadania recepcji tego kompendium, choć z moich wstępnych ustaleń nie wynika, że dostępność w bibliotekach przekłada się na zainteresowanie tym wydawnictwem. Obawiam się, że niewiele osób spoza ścisłego grona badaczy literatury serbskiej, chorwackiej i słoweńskiej, i to wyraźnie zainteresowanych aspektem genderowym oraz krytyką feministyczną, zna dobrze tę pozycję, dostępną nadal jedynie w dawnym i dotąd jedynym wydaniu z 1936 roku. Problem współczesnej recepcji książki polega zapewne w jakimś stopniu i na tym, że po ponad siedemdziesięciu latach od publikacji zmieniło się w świecie medium kontaktów międzynarodowych. Nie jest nim już język francuski w takiej mierze, w jakiej był przed II wojną światową. Być może też kompendium spotkał los wielu innych bibliografii, z których badacze korzystają, lecz o których często „zapominają” wspomnieć. Praca bibliograficzna poniekąd słusznie bywa określana jako zawsze niedokończona i niewdzięczna.

Autorki *Bibliografii* zrealizowały jednak, jak się wydaje, swoje założenie. Udało im się dorobek swoich rodaczek „ocalić od zapomnienia, uczynić widzialnym” i „zostawić ślad” (Dojčinović-Nešić 2006: 38–39) nie tylko we własnym środowisku, ale poprzez wersję francuską także w środowiskach międzynarodowych. Był to na pewno dobry pomysł na przełamanie zasady *Slavica non leguntur* i zaznaczenie swojego głosu oraz wyeksponowanie pracy kobiet z własnego regionu.

Bibliografia

- Aleksijević V.D. 1994/1995. *Naša žena u književnom stvaranju*, „ProFemina”, broj 1, Beograd.
- Atanassiévitch X. 1923. *La Doctrine Métaphysique et Géométrique de Bruno Exposé dans Son Ouvrage „De Triplici Minimo”*, Paris: Les Presses Universitaires de France – Belgrade.
- Atanasijević K. 1972. *The Methaphysical and Geometrical Doctrine of Bruno*, przeł. z francuskiego G.V. Tomashevich, Warren Green, St. Louis.

- Božinović N. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd.
- Dojčinović-Nešić B. 2006. *GendeRings. Gendered Readings in Serbian Women's Writing*, Belgrade (CD-ROM).
- Garonja-Radovanac S. 2010. *Žene u srpskoj književnosti*, Novi Sad.
- Hawkesworth C. 2000. *Voices in the Shadows. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, CEU Budapest.
- Jelavich B. 2005. *Historia Bałkanów. Wiek XX*, przeł. M. Chojnacki, H. Hunia, Kraków.
- Koch M. 2007. *...kiedy dojrzejemy jako kultura... Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku (kanon – genre – gender)*, Wrocław.
- 2009, „My” i „Oni”, „Swoj” i „Obcy”. *Balkany XX wieku z perspektywy kolonialnej i postkolonialnej*, „Porównania” 6, Komparatystyka i studia postkolonialne II, Poznań.
- Livezeanu I., Pachuta Farris J. 2007. *Women & Gender in Central and Eastern Europe, Russia, and Eurasia. A Comprehensive Bibliography. Volume I. Southeastern and East Central Europe*, University Michigan.
- Slapšak S., Blagojević J., Kolozova K. 2006. *Trintraduction*, w: *Gender and Identity. Theories from and/or on Southeastern Europe*, Belgrade.
- Vuletić Lj. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*, Beograd.

Słowa kluczowe: bibliografia książek autorstwa kobiet, feminizm, międzywojenna Jugosławia, przekład

Slavica non leguntur: On a Feminist Project of Interwar Yugoslavia

The article outlines the challenges for literatures created in ‘small’ languages. The only chance for such cultures to emerge from literary obscurity is to be translated into a ‘big’ language, a *lingua franca* of an international influence. This phenomenon is well illustrated by the spectacular *Bibliography of Books by Female Authors in Yugoslavia*, published by the Federation of Women with University Education in 1936 in the Kingdom of Yugoslavia. The book, a unique and remarkable feminist project of interwar Yugoslavia, was conceived to defy the *Slavica non leguntur* statement (the Slavic languages are not read world-wide). It features the intellectual achievement of women from South-Eastern Europe. This first discussion of the *Bibliography*, which was composed in four languages: Serbian, Slovene, Croatian and French, presents its structure, aims and premises in a wider feminist context of interwar Yugoslavia.

Key words: bibliography of books written by women, feminism, interwar Yugoslavia, translation